

„Szegény Konrád” – Test és imágó az irodalomban és a pszichoanalízisben*

1. Spitteler, Jung és Freud

Carl Spitteler a svájci német irodalom klasszikusai közé tartozik, Gottfried Kellerrel és Conrad Ferdinand Meyerrel egyetemben. Spitteler, teljes nevén Carl Friedrich Georg Spitteler (eredeti nevén Carl Felix Tandem) 1845-ben született a Bazel kantonban lévő Liestalban, és 1924-ben halt meg Luzernben. Fiatalabb korában lelkészként működött, majd Szentpétervárra és Finnországba került házitanítóként. Epikai és lírai költeményeket, regényeket és esszéket írt, s különféle svájci újságok publicistájaként is tevékenykedett. Nevét ma talán kevesen ismerik, noha a maga idejében igen termékeny és népszerű író volt német nyelvterületen, 1919-ben, közvetlenül az első világháború után ő kapta meg az irodalmi Nobel-díjat, nem kis részben azért, mert esszéiben és publicisztikájában Svájc semlegességének apostolaként és a porosz militarizmus ellenfeleként lépett fel. Magyar nyelven kevés műve olvasható, de legismertebb regénye, az *Imago*, amely először 1906-ban jelent meg, magyarul is napvilágot látott, 1942-ben, a Révai kiadónál, Hertelendy István fordításában, Rónay György előszavával.

Spitteler *Imagója* és egyéb írásai több szempontból is fontos szerepet játszottak a pszichoanalízis korai történetében, gyakran hivatkoztak rájuk. A svájci író és műve szinte kultikus jelentőségre tett szert analitikus körökben a huszadik század első évtizedeiben. Ez mindenekelőtt egy másik nagy svájcinak, Carl Gustav Jungnak volt köszönhető. A zürichi Carl a luzerni Carltól vette át az *imágó* fogalmát, amely azután a jungi mélypszichológia egyik alapfogalmává vált, egy vele szorosan összefüggő másik fogalommal, a komplexussal együtt. Az imágó, egy interperszonális helyzet valamely szereplőjének képzeletbeli továbbélése (lásd Laplanche és Pontalis 1994, 224.) sokféle formában nyilvánulhat meg. Jung *A libidó átalakulásai és változásai* című, 1911-es munkájában apai-, anyai- és testvér-imágóról beszél, máshol pedig a női imágóról, amely persze közeli rokonságban van az *anima* fogalmával (Jung 1991). Jung nem feledkezik meg a spitteleri inspirációról, számos helyen hivatkozik honfitársára. Egyik főművében, a *Pszichológiai típusokban* pedig – „A típusprobléma a költészetben”

* In: Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. Budapest: József Műhely, 2007. 142-155.

címmel – egész fejezetet szán Spitteler *Prometheus és Epimetheus* című elbeszélő költeménye pszichológiai elemzésének (Jung 1930, 239).

Georg Groddeck, aki orvosi és pszichoanalitikusi tevékenysége mellett verseket, regényeket és esszéket írt, már 1905-ben, az *Imago* megjelenése előtt egy évvel, lelkes recenziót írt Spitteler „Olümpiai tavasz” (*Der olympische Frühling*) című elbeszélő költeményéről (Groddeck 1905).

Freud, aki azután Jungtól kölcsönözte az imágó fogalmát (éppen ezért a Junggal való szakítás után ritkábban használja), szintén nagy tisztelője volt Spittelernek, és többször hivatkozik rá. Így például az *Álomfejtés* későbbi kiadásában a IV. fejezethez fűzött jegyzetben ezt írja: „Egyik kiváló élő költőnk, mint hallom, tudni sem akar a pszichoanalízisről meg álmfejtésről, mégis teljesen magától rábukkant az álom lényegének szinte azonos formulájára: »elfojtott vágykivánságok illetéktelen felbukkanása álarcban és álnév alatt.«” (Freud 1985, 120.) (Freud itt Spitteler „Legkorábbi élményeim” [*Meine frühesten Erlebnisse*] című önéletrajzi írására utal [Spitteler 1914, lásd még Plank 1953].)

Spitteler kultuszát azonban leginkább Hanns Sachs, Freud „titkos bizottságának” egyik tagja, a Bécsben, majd Berlinben működő pszichoanalitikus hirdette. 1912-ben Sachs alapította Otto Rankkal, egy másik „titkos bizottsági taggal”, a később kegyvesztetté vált bécsi analitikussal együtt az *Imago* című folyóiratot, amelynek fő témája a pszichoanalízisnek a természet- és szellemtudományokra való alkalmazása volt. A folyóirat címének ötletét Spitteler regénye adta; Hanns Sachs a folyóiratban több cikkben is méltatta Spitteler műveit (Sachs 1913, 1924, 1935). A név ma is tovább él az *American Imago* című folyóiratban, amelyet Sigmund Freud és Hanns Sachs alapított 1939-ben, és amelyet jelenleg Peter Rudnitsky szerkeszt.

A néven kívül van még egy vonatkozás, ami Spitteler regényét halhatatlanná tette a pszichoanalitikus mozgalom számára. Ez pedig a „szegény Konrád” kifejezés, amelyet az *Imago* hőse, egy Viktor nevű költő saját testének megnevezésére használ. Freud, Jung és Ferenczi Spittelertől vette át ezt az ötletet, és mindhárman előszeretettel használták egymással folytatott levelezéseikben – saját testük megszemélyesítése gyanánt. Így válhatott „szegény Konrád” Freud és Ferenczi levelezésének egyik főszereplőjévé is. Konrád az a – Karinthy kifejezésével – „énke”, aki a drámai pillanatokban kajánul közbeszól és figyelmezteti gazdáját: „én is itt vagyok”. De erről majd e tanulmány harmadik részében lesz szó részletesebben.

Az *Imago*, a svájci író más prózai és költői műveihez hasonlóan, tipikus példája a *fin de siècle* kései romantikájának. Spitteler, Friedrich Nietzsche egyik leglelkesebb irodalmi követője ebben a regényben a különleges ember, a géniusz vagy *Übermensch* sorsát ábrázolja, a költőét, aki a képzelet és káprázat birodalmába menekül – Milan Kundera kifejezésével – „a lét elviselhetetlen könnyűsége” elől. Spitteler a görög és a keresztény mitológiából vett elemeket vegyíti keserű és ironikus modernitás-kritikával, kora polgári életmódjának és erkölceinek ostromozásával. Témái, a modern identitás válsága, a különleges ember, azaz a művész és a környező társadalom viszonya, a férfi-nő kapcsolat, a stabil és örök értékek iránti vágyódás stb. gyakran felbukkanó témái voltak a tizenkilencedik század végének és a huszadik század elejének irodalmában. Hogy csak néhány nagy példát említsek: Henrik Ibsen, August

Strindberg, Oscar Wilde, Anton Csehov, Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal vagy Thomas Mann (lásd erről: Le Rider 1993). Mai szemmel olvasva Spittelert, nem egészen érthető, miért volt műve – amely minden értéke dacára aligha hasonlítható az előbbiekéhez – oly vonzó a korai pszichoanalitikusok számára.

Úgy tűnik, Spitteler kultuszában paradox módon nagy szerepet játszott az a tény, hogy Spitteler *nem* volt híve a pszichoanalízisnek, sőt, „tudni sem akart róla”, mint azt Freud az előbb idézett *Álomfejtés*-jegyzetben némi rosszállással meg is állapította róla. Sachs a svájci íróról 1924-ben megjelent nekrológiájában Spittelernek egy hozzá intézett leveléből idéz, amelyben az utóbbi így nyilatkozik a lélekelemzésről: „szörnyűséges tudományos eszperantó, amelyet először le kell fordítani egyszerű németre” (Sachs 1924). Hanns Sachs *Übermensch*-ként csodálta Spittelert. Egy másik helyen azt írja róla, hogy a költő felsőbbrendűségét olyan „különleges adottságok hozták létre, amelyek titokzatos módon egyenesen az istenek öléből pottyantak le”, s hozzáteszi: „Carl Spitteler, akit néhányszor meglátogattam, amikor Luzernben jártam, hízélgőn fogadta, hogy egy tudományos folyóirat keresztapja lett, de egyáltalán nem érdekelte őt a tudattalan természetének módszeres megismerése. Ösztönösen elhúzódt mindentől, ami megtörné művészi intuícióját.” (Sachs 1945, idézi Plank 1953).

A pszichoanalitikus mozgalom korai történetében számos példát találunk arra, hogy olyan írókra, tudósokra hivatkoznak, akik távol álltak a pszichoanalízistől, vagy éppen egyenesen elvetették azt, de bizonyos felismeréseik vagy felfedezéseik megerősíteni látszottak annak némely tanítását – ezáltal pedig a szélesebb tudományos és kulturális közösségekben is legitimálhatták őket. Ilyen felfedező volt például Joseph Popper-Lynkeus osztrák mérnök, fizikus és utópista társadalmi reformer, aki „Egy realista fantáziálásai” (*Die Phantasien eines Realisten*) című művében Freudtól függetlenül felismerte az álmocenzúra jelentőségét. (Freud több ízben, így például egy 1923-as cikkében méltatja Popper-Lynkeus felismeréseit [Freud 1923].)

De Spitteler érdeklődését tovább fokozhatta, hogy a stílus, a nyelvezet, a hangulatok és témák, amelyek a svájci író műveit jellemezték, nagyon is megfeleltek az önkritikus és ön-reflexív művelt polgár, a *Bildungsbürger* ízlésének és életérzéseinek, ama réteg ízlés- és értékvilágának, ahová a kor pszichoanalitikusai, köztük Freud, Jung, Sachs, Rank vagy Ferenczi tartoztak. Spitteler misztikus és szimbolikus, mitologikus nyelvezete, amely iróniával és olykor meghökkentő naturalizmussal párosult, nem utolsósorban pedig az álmok és álomszerű fantáziák, ábrándok, káprázatok, tébolyok és érzéksalódások gyakori megjelenítése szinte felkínálta magát pszichoanalitikus értelmezésre és elmélkedésre. Másképpen szólva, Spitteler művei is beletartoztak abba a köztes térbe, amely a pszichoanalízis és az irodalom között kialakult. Az írók és az analitikusok között létrejött közös térről vagy interpretációs közösségről tanúskodnak Freud korai művészeti írásai, érdeklődése a művészi ihlet tudattalan forrásai és a művészi kreativitás eredete és mibenléte iránt. Ilyen mű „A költő és a fantáziaműködés” (Freud 1908) a „Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke” (1910), mindenekelőtt pedig egy másik német nyelvű író, Wilhelm Jensen *Gradiv*járól szóló elemzése (Freud 1907) (amelyre éppen Carl Gustav Jung hívta fel Freud figyelmét 1906-ban, ugyanabban az évben, amikor Spitteler *Imagója* is megjelent).

Jensen *Gradivája* és Spitteler *Imagója* azonos regénytípushoz, a későromantikus elvagyódás-, szívfájdalom- és halálvágy-regény típusához tartozik. Mindkét mű főhősét fogva tartja és elkápráztatja egy imágó, egy képzeletben megalkotott gyönyörű és titokzatos nő, akibe a hős *halálosan* szerelmes. A tökéletes, ideális nő imágója mindkét regényben a valóságos nővel szembesítődik. A *Gradivában* a „tovalépő” leányt ábrázoló pompeji dombormű és egy élő, eleven leány, Zoé Bertgang közötti hasonlóságról, illetve a pompeji kőképmásnak Zoévá való átváltozásáról van szó, Spittelernél pedig egy és ugyanazon nő háromféle megjelenéséről. Az egyik a „Szigorú Asszony” vagy „szigorú Úrnő”, a Mű ihletője, a másik a költő által Imagónak nevezett képzeletbeli áhított nő, aki azt mondja neki: „A hited, a szerelmed, a vigaszod akarok lenni, te pedig légy az én büszkeségem és dicsőségem, amely felemel a porból, szimbólummá nemesít és betakar az örökkévalóság fátylával.” (Spitteler 1942 [1906], 35.) A harmadik pedig az Imago földi mása, egy svájci hivatalnok nyárspolgár felesége, akit Theudának hívnak. A földi Theuda, szemben az égi fenoménnal, egy teljesen közönséges, ám igencsak makrancos természetű hölgy, akit a mindennapi életben Viktor „Pseudának”, azaz „hazugnak” vagy „álságosnak” nevez, s akiből „csak úgy büzlött a hétköznapiság” és a jelentéktelenség. „Három személy egy alakban! Az egyik nem létezik, a másik halott, a harmadik elérhetetlen, és amelyik nem létezik, az beteg!” állapítja meg e helyzet dinamikájáról némi iróniával a regény egyik realista szereplője (uo. 45.).

Az *Imagóról* úgy tudni, hogy önéletrajzi elemekkel átszótt regény. Szerb Antal (1980 [1941]) *A világirodalom történetében* ezt írja Spittelerről:

„[E]gész hosszú életét a Mű aszkétikus szolgálatában töltötte. Még a lelkészi pályát is elhagyta, mert az is megalkuvás lett volna a »Szigorú Úrnővel« szemben, akit csak azért nem nevez Múzsának, mert ezen a néven már nagyon sokan kompromittáltak [...] A költő szerelmes egy nőbe, illetve az Imagóba, a képbe, amely a nőről lelkében él; de idővel kísértés fogja el, hogy felkeresse az élő nőt is, és így kerül a Bildungsphilisterek közé, a »kedélyesség poklába«, míg végül számos viszontagság után be nem látja, hogy nem az élő nő az igazi, hanem a képzeletbeli.” (*A világirodalom története*, 758.)

2. Az imágó holdvilága

Nem véletlenül idéztem ezeket a sorokat, mivel most rátérek – néhány gondolat erejéig – Szerb Antal leghíresebb regényére (1980 [1937]), az *Utas és holdvilága*ra, amelyben ugyancsak fontos szerep jut egy női imágónak, mégpedig Ulpius Éva alakjában. Szerb Antal regénye már nem az a naivan és ártatlanul „pszichoanalitikus” regény, mint Spitteler *Imagója*, Wilhelm Jensen *Gradivája*, vagy akár a halálvágy-regények mintaképe, Goethe *Werthere*. Szerb Antalról tudjuk, hogy olvasta és ismerte Freudot és más analitikus szerzők írásait. Sőt, Poszler György (1973) szerint Szerb Antal 1935 előtti irodalomtörténete alkalmazott pszichoanalízis. Nemes Livia (1998) Szerb Antalról szóló kitűnő tanulmányának köszönhetjük a pszichoanalitikus hatások, témák, élmények és párhuzamok feltárását az író életében és művében. Mint Nemes

Livia megállapítja, Szerb feltehetően a „Hogyan halt meg Ulpius Tamás?” című novella, az *Utas és holdvilág* „ősnovellájának” megírásakor ismerkedhetett meg Freud addig megjelent műveivel – tizenhét éves korában. Szerb Antal azonban nem tartozott azon írók sorába sem, akik a pszichoanalitikus tételeket próbálták illusztrálni műveikben, a freudi fogalmakat olykor dogmatikusan vagy reflektálatlanul alkalmazva. Nem írt „freudi népdalokat”, mint Koestler Arthur mondta József Attiláról, aki azonban, mint tudjuk, nem csak népdalokban énekelte meg a freudizmust. Szerb elismeri, hogy „a freudi elmélet ma már benne van a levegőben, és még heves ellenfelei is bizonyos fokig freudista módon gondolkodnak” (*A világirodalom története*, 834.). De megállapítja, hogy „a nagy írók már Freud előtt is tudtak mindent, amit Freud módszeresen fejtett ki, de tudásuk a géniusz hirtelen látása volt, ezért lehetett művészileg értékesíteni. Mihelyt kézikönyvekből lehet megtanulni a freudi felfedezéseket és minden kis analitikus nyugodtan beszélhet a lélek rejtelméről, ezek a művész számára teljesen használhatatlanok lesznek” (uo. 836.). A művészi megismerés elsőbbségét hangsúlyozva, a *Hétköznapiak és csodák* című művében, pedig a következőket írja Thomas Mannról és Proustról: „[A] lényeges dolgokban nem tanult a tudományoktól, hanem művészi intuíciójával és kérlelhetetlenül őszinte önszemléletével új földégeket fedezett fel, a tudományt megelőzve. A lélektan mindmáig csak igen tapogatózva keresi a halálöszön szerepét az egyén és a közösség életében, így elsősorban Freud utolsó műveiben.” (Szerb 1936, 194.)

Szépirodalmi műveiben még ironikusabban fogalmaz. A *Pendragon legendában*, amely a freudi értelemben (is) vett kísértetiesnek a megjelenítésére és értelmezésére tett nagyszerű irodalmi kísérletként és pszichoanalitikus detektívregényként is felfogható, például ezt mondja Bátky János egy helyen az öreg hölgynek, Miss Jonesnak, aki még sohasem hallott a pszichoanalízisről: „Well, az olyan illetlen dolog, hogy csak fiatal lányoknak érdemes elmagyarázni” (Szerb 1974 [1934], 113.). Az *Utas és holdvilágban* pedig Waldheim professzor szájába adja – a halálöszönről szólva – a következő kijelentést:

„Utálom az olyan embereket, akik tudományos igazságokból valami gyakorlati következtetést vonnak le, akik »átviszik a tant az életbe«, mint a mérnökök, akik a kémia merész tételeiből poloskairtó szereket fabrikálnak. Fordítva van, mint ahogy Goethe mondta: szürke minden élet, és zöld a teória aranyfája. Különösen, ha még zöld teóriáról van szó, mint amilyen ez. Na, remélem, helyreállítottam lelki egyensúlyodat. És egyáltalán... ne élj lelki életet. Azt hiszem, az a te bajod. Intelligens embernek nincs lelki élete.” (*Utas és holdvilág*, 230.)

De sajnos Mihálynak, a regény hősének *van* lelki élete. Ezért Szerb Antal is kénytelen pszichológiai regényt vagy még inkább pszichológiai *Bildungsromant* írni, habár nem „kézikönyvekből”, hanem, ahogy az előbb idéztem: „a géniusz hirtelen látásából” teszi ezt. Az *Utas és holdvilág* hangulatát, a benne kifejezett életérzéseket (vagy tán inkább halál-érzéseket) tekintve azonban jól párhuzamba állítható Spitteler *Imagójával*, annak ellenére, hogy Szerb regénye jóval bonyolultabb szerkezetű mű, mint Spitteler regénye, és sokkal szövevényesebbek benne az emberi kapcsolatok és viszonyok. Valószínűleg sokkal jobb regény is – amit Szerb újabb sikerei bizonyítanak német és angol nyelvterületen. Itt most nem foglalkozom a Szerb-regény alakjainak szövevényes kapcsolatával (ami megérne egy szociálpszichológiai elemzést), sem a

testvérszerelem motívumáról Ulpius Éva és Tamás között, sem pedig Mihálynak Tamáshoz való homoerotikus kötődéséről. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Ulpius Éva alakjában felismerhetjük Spitteler Imagóját, a feleség, Erzsi alakjában pedig Imago földi mását, Theuda/Pseudát. Erzsi jelenti – Spitteler szavaival – „a kedélyesség poklát”, ő az, aki Mihály számára a konformizmust és a polgári közepszerűséget képviseli, akinek „egész élete védetten és rendezetten folyt, a jó polgári élet megszentelt státútumainak szigorú szem előtt tartásával.” Ennél még Mildred, az amerikai lány „mélységes butasága” is jobb lehetett. Erzsivel a szexualitás is „polgári” volt: „mikor Erzsivel, igazán komoly, felnőtt szerelmével intimitásba került, [Mihály] elhatározta, hogy Erzsivel mindig csak a hivatalos szerelmi formák közt fog érintkezni, mint ahogy illik két komoly, felnőtt szerelmeshez.” (*Utas és holdvilág*, 87.)

Szexuális kapcsolatukban csak akkor lobbant fel a szenvedély, amikor még és már nem fűzte őket egybe a polgári házasság köteléke. Idézzük fel a regénynek azt a jelenetét, amikor Mihály és Erzsi újra találkoznak Rómában, és utoljára egymáséi lesznek.

„Mindkettejükben feltámadt az a szenvedély, amely oly marcangolóan összefűzte őket, amikor Erzsi még Zoltán felesége volt. Akkor is mind a ketten védekeztek a bennük élő vágy ellen, de a vágy erősebb volt, és az ellenállás csak még vadabbá tette. Most is nagy ellenálláson keresztül érkeztek egymáshoz, a köztük történt és jóvátehetetlennek látszó sértések szörnyen szétválasztották őket, de csak annál erősebb lett a szenvedély, amely egymás karjába dobta őket. Mihály újra és a ráismerés csodálatos örömevel fedezte fel Erzsi testét, amelyet mint testet, minden más nő testénél jobban kívánt most, Erzsi gyengédségét, Erzsi vadságát, Erzsi egész éjszakai lényét, ami semmiben sem hasonlított ahhoz az Erzsihez, aki a világosságban, szavakban és tettekben revelálódott, a szenvedélyes, szerelmes és szerelmében tudós Erzsit. Erzsi pedig azt szerette, mennyire ki tudja vetköztetni Mihályt abból a letargikus közönyből, amellyel az napjainak nagy részét leéli.” (Uo. 284.)

Erzsi volt tehát – ahogy Szerb Antal írja – „az utolsó kapcsolat az emberek világával. Most már csak az van, aki nincs: Éva, Éva... és majd ha Éva elment, az enyészet megmarad” (uo. 287.). Éva/Imago abban is különbözik Erzsi/Theuda/Pseudától, hogy – mint Nemes Livia írja – „nem csábító, hanem idealizált tárgy, hiányzik belőle az erotika. Minden fiú szerelmi tárgya, de ő maga hideg és kiismerhetetlen. Hagyja, hogy meghaljanak, szerzetesnek, szélhámosnak menjenek érte, vagy szerelmi ideálként megírják.” (Nemes 1998, 121.) Míg azonban Spitteler hőse belátja, „hogyan nem az élő nő az igazi, hanem a képzeletbeli”, és elvesz a szerelem és halál romantikus örvényében, Mihály „élni fog, mint patkány a romok között. De mégis élni. És ha az ember él, akkor mindig történhet valami.” (*Utas és holdvilág*, 336.)

Mielőtt rátérnék írásom harmadik részére, hadd idézzek még egy passzust Szerb Antal regényéből.

„[Mihály] félálomban szakadékos, vad tájat látott maga előtt, a táj ismerős volt, és még félálomban eltűnődött, hogy honnan ismeri ezt a szűk völgyet, ezeket az

izgatott fákat, ezt a stilizáltak látszó romot; talán Bologna és Firenze közt látta a vonatból, azon a gyönyörű útszakaszon, talán bolyongása közben Spoleto fölött, talán egy Salvatore Rosa-képen valamelyik múzeumban. A tájnak baljóslatú és veszendő hangulata volt, és veszendő volt az a kis figura is, az utas, aki botjára támaszkodva ment át a tájon, feje fölött a hold világa. Tudta, hogy az utas nagyon régóta megy egyre elhagyatottabb tájakon, izgatott fák és stilizált romok alatt, viharok és farkasok rettegtetik, és talán nincs más senki sem, aki olyan éjszakában vándorolna és olyan egyedül.” (*Utas és holdvilág*, 291.)

Ez a kép – mint ahogy a regény címe is – *Utas és holdvilág* – azt a kísérteties hangulatot festi, amelyről Freud (1919) értekezik „A kísérteties” (*Das Unheimliche*) című dolgozatában. Az egyik legkísértetiesebb élmény az önmagunkkal, vagy hasonmásunkkal, alteregónkkal való találkozás. Ez a hasonmás lehet a „kis figura”, az utas, vagy éppen Karinthy „énkéje”. Az „énke” sokféle módon és sokféle alakban jelenhet meg; lehet kisgyermekkor, ifjúkori vagy akár majdani, időskori hasonmásunk, s lehet ez a hasonmás a saját testünk is – mint Spitteler az *Imagóban*, amelynek hőse, mint korábban említettem, „szegény Konrádnak” nevezi saját testét. Az „énke” lehet a saját test, de lehet a testnek valamely része is, mint például Alberto Moravia „Én és ő” (*Io e lui*) című regényében, amelynek hőse saját péniszével folytat dialógust.

„Tekintettel kell lenni szegény Konrádra is”

De térjünk vissza Spittelerre és az ő „szegény Konrádjára”. A kifejezés jól ismert a német történelemből. „A szegény Konrád” (*der arme Konrad*) annak a parasztszövetségnek (a *Bundschuh*-nak, vagyis a „bocskorosoknak”) volt a neve, amely egy felkelést robbantott ki Württembergben 1514-ben, Luther kora nagy német parasztháborúinak egyik előzményeként. A „szegény Konrád” vagy „szegény Kunz” elnevezés gúnynév volt, amelyet a földesurak akasztottak a lázongó parasztokra, s tulajdonképpen annyit jelent, mint „szegény ördög”, „szegénylegény”, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az 1358-as franciaországi jobbágyfelkelés idején a földesuraik Jacques Bonhomme-nak, Együgyű Jakabnak csúfolták a lázadó parasztokat. Érdeemes megjegyezni, hogy Spittelernek van egy másik műve is, ahol a Konrád név előfordul: *Conrad hadnagy* (*Conrad der Leutnant*) című elbeszélése (1898), amely nem más, mint naturalista leírása egy ödipális apa-fiú kapcsolatnak, amely apagyilkossággal végződik.

Az *Imago* elején Viktor még intim barátságban van „szegény Konráddal”: „Végigdült a heverőn és fáradt lábát kinyújtotta. »Egészségedre« – mondta megértően fáradt teste. »Köszönöm, Konrád« – válaszolta csendes örömmel. A testét ugyanis, amellyel megértő barátságban élt, egyszerűen Konrádnak nevezte.” (Spitteler, i. m. 35.)

Ám ahogy a történet előrehalad, egyre elviselhetlenebbé válik az ellentét az *Imago* és a valóságos Theuda/Pseuda között, „szegény Konrád” közbelép és figyelmezteti gazdáját: „Én is itt vagyok”. Az egykori megértő barát tehát árulóvá,

halálos ellenséggé válik. Ha Spitteler regényalakjait jungi szempontból osztályoznánk, a „Szigorú Asszony” lenne az anya-imágó, az Imago a női imágó, az Ész az animus, „szegény Konrád” pedig az árnyék. Másképpen fogalmazva „Szegény Konrád” a hasonmás, a *Doppelgänger*, amelyet jól ismerünk a romantikus-fantasztikus regényirodalomból, például Adalbert Chamisso *Peter Schlemil*-jéből, E. T. A. Hoffmann *Az ördög bájitala* című művéből vagy Dosztojevszkij *A hasonmás* című elbeszéléséből. A hasonmás volt – Szerb Antal kifejezésével – „a német romantika fő kísértete”. (*A világirodalom története*, 451.)

A hasonmás témáját a pszichoanalízisben az *Imago* című folyóirat korábban már említett egyik alapítója, Otto Rank vizsgálta, akinek „Der Doppelgänger” című tanulmánya 1914-ben jelent meg (ennek folytatásaként pedig a „Don Juan alakja” című írása [1924]). Rank szerint a hasonmást a primitív társadalomban árnyékként fogják fel, amely mind az élő, mind a halott személyt képviseli. Ez az árnyék túléli a személyt, biztosítja neki a halhatatlanságot, és így valamifajta őrangyalként működik. A modern civilizációkban azonban az árnyék a halál előjelévé válik az önmagának tudatában lévő személy számára. Az árnyékok, hasonmások ellentétekké válnak, az istenek, őrangyalok Heine szavaival száműzetésbe kerülnek, s démonok, kísértetek, félelmetes szörnyek lesznek belőlük. Vagy csúf rovarok – tehetjük hozzá Franz Kafka *Átváltozása* nyomán.

A Doppelgänger – írja Szerb Antal *A világirodalom történetében* – „a romantikus én-hasadás jelképe; minden schizoid alkatú emberben egy Doppelgänger lakik, és a romantika a schizoid embertípusnak felel meg [...] A romantikusok tekintetüket az álmok, a megmagyarázhatatlan ösztönök, a sejtések és a bizonytalan vágyak felé fordították, erről szól a Doppelgänger mítosza is, az emberről, akiben a tudattalan világ elszabadul a tudat ellenőrzése alól és mint rettenetes szörnyeteg önálló életet kezd...” (I. m. 453.)

Mint Radnóti Sándor írja, „a XIX. század romantikus fantasztikus elbeszélései megnyitnak egy »unheimlich« (nem otthonos, ijesztő, kísérteties) világot, amelyet azután – mintegy csattanóként – racionalizálnak. Mivel erre a racionalizálási folyamatra a freudi lélektan a szerzők által nem is sejtett mélyinterpretációkat kínál, nem véletlen, hogy a Freudnak és a freudista irodalompszichológusok első nemzedékének is kedvenc területe a romantikus fantasztikus irodalom világa.” (Radnóti 2004, 15.)

A hasonmásunkkal való találkozás az irodalomban igen gyakran (és néha az életben is) furcsa, különös, félelmetes, hátborzongató, kísérteties lehet, „*unheimlich*”, ahogyan Sigmund Freud használja ezt a kifejezést „A kísérteties”-ről szóló tanulmányában. A hasonmás kísérteties mivoltáról értekezve Freud megjegyzi: „érdekes lehet, ha megismernénk annak hatását, amikor hasonmásunk váratlanul és gyanútlanul lép velünk szembe”. Ugyanitt beszámol saját esetéről is: „Egyedül ültem a hálókocsi fülkéjében, amikor egy erőteljes lökés után a közvetlenül szomszédos mellékhelyiség ajtaja kinyílt, és egy idősebb férfi hálóingben, útisapkájával a fején betért hozzám. Azt hittem, hogy a két fülke között találkozó helyiség elhagyásakor elvétette az irányt, és ezért lépett be hozzám, amikor elszörnyülködve azt kellett

észrevennem, hogy a jövevény nem más, mint saját képem az összekötő ajtó tükreben.” (Freud 1919/2001, 276.)

A test és tükörképe viszonyának problémáját később Jacques Lacan dolgozta ki a „tükörfázis” koncepcióban. Nem mennék most részletesen bele a lacani elméletbe, csupán jelzem, hogy a lacani Való (*le réel*) fogalmában a test a maga nyers fizikalitásában áll szemben a test szimbolikus és imaginárius funkcióival (Lacan 1993; lásd még: Evans 1996). Lacan test-felfogásának gyökerei pedig Nietzsche-re mennek vissza, Nietzsche-re, aki Spitteler legfőbb ihletője volt. Nietzsche szerint a test az *intellektus metaforája*, szöveg, amelyet a hatalom és az akarat jelölőjeként kell megfejtenünk (lásd Faulkner 2003).

A nietzschei testfelfogás, a test szentségének és profánságának témája azután igen sokféle formában bukkan fel a huszadik század elejének művészetében, gondoljunk például Schiele festményeire vagy Rilke versére:

„Ki a Teljes? A Túl sok honnan árad?
A végletig csábítson, aki csábít;
a test a szellemben test igazán csak.”

Rilke: *Szonett*. (Elisabeth Barrett-Browningra) Rónay György fordítása

De említhetnénk Gottfried Benn-t is, aki *Morgue und andere Gedichte* (Hullaház és más költemények) című verseskötetében az embert mint kémiai folyamatok bomlékony és bűzös termékét láttatta, amelyből az anyagcsere megszűntével csak az undorítóan rothadó hulla marad. Benn élvezettel vájkált az oszló tetemek rútságában, és a klasszikus hagyomány szent témáját, az ember nagyságát azokra a viszolyogtató képekre redukálta, amelyek a hullaházban a kórboncnokot fogadják.

De nézzük, milyen kontextusokban használja Ferenczi és Freud levelezésükben a „szegény Konrádot”. Ezt a metaforát nyilván gyakran használhatták a pszichoanalitikusok magánbeszélgetéseikben és magánlevelezéseikben: a kifejezés először Freud és Jung levélváltásaiban kerül elő.

A „szegény Konrád” először Ferenczinek egy 1910. április 27-én írt levelében bukkan elő. Ebben a levélben Ferenczi Freudnak arra a javaslatára válaszol, hogy tervezett közös szicíliai vakációjukra hívják meg Abraham Brillt, az Amerikában élő magyarországi születésű analitikust is. Ferenczi nem örül ennek az ötletnek, amely, mint írja, „azonnal felébresztette szunnyadó testvérkomplexusomat”. Majd hozzáteszi:

„... gondolatmenetem további elmélyítése azonban meggyőzött arról, hogy azon a jogosulatlan kisgyermekkorú kívánságon kívül, hogy az első és egyetlen legyek az »apánál«, semmit sem tudok felhozni a meghívás ellen. Igen kedvelem Brillt, és *teljesen egyetértek* azzal, hogy meg akarja hívni. A két javasolt módozat közül mindazonáltal inkább azt választanám, hogy csak az utazás *egy részét* tegyük meg hárman. Ez nemcsak kis engedmény komplexusomnak (amelyet egyébként éppoly rosszul kezelek, mint Spitteler »szegény Konrádját«), hanem logikus magyarázata is van. Vannak olyan

(személyes és tudományos) kérdések, amelyeket ketten sokkal gazdaságosabban tudnánk elintézni, mint Brill jelenlétében, s ezeknek is meg kell adnunk, ami megilleti őket.” (Freud/Ferenczi 2000, 271. [131 Fer] kiemelés tőlem: E. F.)

1912. november 3-án így írt Ferenczi Freudnak:

„Szegény Konrádomról is be kell még számolnom. Feltehetően a fogyás (5 kg) és az általános fáradékonyság az oka, hogy a szívem sem egészen jól viselkedik. Lévy doktor, aki nagyon megbízható belgyógyász, nem talált szervi elváltozást, csak a bal szívkamra »lustaságát«, bőséges táplálkozást, mozgást, alvást és masszázst írt elő, úgy véli azonban, eltart néhány hétig, amíg felépülök. Jobb lágymirigyeim fájdalomra még mindig némileg érzékenyek, amúgy minden elmúlt.” (Freud/Ferenczi 2002a, 150. [339 Fer])

Az első idézetben Ferenczi a „szegény Konrád” kifejezést saját komplexusainak metaforájaként használja, analizálva saját ellenállását, amellyel szembeszegül annak, hogy Brill-lel nyaraljon együtt Szicíliában. A második idézetben a Spitteler-regényre való utalással ironikus és játékos távolságot teremt saját személye és testi állapotai között. Olyan, mint egy gondos és lelkiismeretes orvos, aki ugyanúgy vizsgálja saját testét, mint bárki másét, majd részletező pontossággal közli a tüneteket Freuddal, aki viszont nem hajlandó túl komolyan venni őket.

A második idézet abból a korszakból származik, amikor Ferenczi éppen a nagy válságot, vívódást élte át az Elma és Gizella közti választás kényszerében és képtelenségében. Ferenczi Freudnak írott beszámolóiban valódi vagy képzelt testi tüneteiről, részletes leírásai álmairól, fantáziáiról, asszociációiról stb. tulajdonképpen mind „anyagok”, amelyeket Freudnak kínált fel elemzésre (részletesebben lásd Erős 2004b). „Szegény Konrád” úgy jelenik itt meg, Spitteler nyelvére lefordítva, mint áldozat, akit felőröl a harc az Imago, az ideális nő, és annak földi alakja, Theuda/Pseuda között. És ráadásul még ott van Gizella, „a Szigorú Asszony” is...

„Végre-valahára tekintettel kell lennie a »szegény Konrádra« is.” (Freud/Ferenczi 2004, 113. [871 Fer])

Míg az első két idézetben Ferenczi saját „szegény Konrádjáról” van szó, most Freud „szegény Konrádja” lesz a középpont. Ez a váltás az „enyém”-ről az „Ön”-ére azt mutatja, hogy milyen nagy jelentősége volt a testnek kettejük viszonyában, illetve Ferenczinek a traumáról és a kölcsönös analízisről alkotott felfogásában (lásd erről: Schneider 2003). Ferenczi megkísérelte, hogy Freuddal is kialakítson egyfajta kölcsönös analitikus kapcsolatot, és az öregedő Freud betegségeit, testi tüneteit megpróbálta visszavezetni a Wilhelm Fliess-szel való megoldatlan konfliktusára. Freud azonban elutasította Ferenczi ajánlatát erre a pszichoanalitikus segítségnyújtásra, és ez az elutasítás egyben kapcsolatuk elhidegülésében is szerepet játszott. Freud ellenállása azzal szemben, hogy Ferenczi analizálja őt, megjelenik már 1910-ben, egy október 6-án kelt levélben, nem sokkal a szicíliai vakáció után, ahol végül szerencsére nem volt jelent Brill, ám „szegény Konrád” így is beárnyékolta, mondhatnánk tönkretette az egész nyaralást.

„Hogy már nem igénylem a személyiség Ön által említett teljes feltárulkozását, azt Ön nemcsak észrevette, hanem meg is értette, s helyesen tért vissza

traumatikus gyökeréhez. De akkor miért erősködött tovább? A Fliess-eset óta, amely leküzdésének éppen tanúja volt, ez a szükséglet kihunytt belőlem. A homoszexuális megszállás részben visszavonódott s a saját énem növelésére használdott fel. Nekem sikerült, ami a paranoiásnak nem. Vegye még hozzá, hogy többnyire nem nagyon jól éreztem magam, többet szenvedtem bélbántalmaimtól, mint amennyit be akartam vallani, s gyakran ezt mondtam magamnak: aki nem tud jobban úrrá lenni Konrádján, az tulajdonképpen ne utazzék. Itt kellett volna kezdődnie az »őszinteségnek«, de Ön nem látszott elég szilárdnak ahhoz, hogy ne essék túlzott aggodalmaskodásba.” (Freud/Ferenczi 2000, 335. [171 F])

De lássuk, hogyan számol be (kevésbé udvariasan) Freud Jungnak Rómából 1910. szeptember 24-én a szicíliai útról:

„Az első hét a szigeten remek volt, a második, az állandó sirokkó miatt, nehéz megpróbáltatás volt szegény Konrád számára. [A sirokkó itt valószínűleg nem csak meteorológiai értelemben jelent *szélroh*amot]. Most végül úgy érezzük, mindenben keresztülmentünk, a sirokkón, a kolera- és a maláriaveszélyen. Útitársam kedves fickó, de zavaróan álmatag, és a hozzám való viszonya infantilis. Állandóan csak csodál engem, amit nem szeretek, és tudattalanjában nagyon is kritikus velem, amikor ezt nem veszem komolyan. Túlságosan passzív és elfogadó, hagyja, mint egy nő, hogy mindent megcsináljanak helyette, de bennem tényleg nincs elég homoszexualitás ahhoz, hogy elfogadjam őt annak (mármint nőnek). Az ilyen utazások nagy vágyakozásokat ébresztenek egy valódi nő iránt.” (Freud/Jung 1987, 353.)

Jones Freud-életrajzában megjegyzi (Jones 1973, 392.), hogy a „szegény Konrád” itt a beleket, a test hátsó fertályát jelenti Freud számára, aki gyakran szenvedett emésztési zavarokban, amelyeket nyaranta Karlsbadban kezeltetett. Tudjuk, hogy az ördög hátsó felünkben lakozik, és elvégre „szegény Konrád” sem volt más, mint egy szegény ördög! Erik H. Erikson idézi Luther-könyvében a nagy reformátort:

„»Az emberi testnek egyetlen olyan része van, amelyet a pápa nem tudott ellenőrzése alá vonni, és pedig a hátsó fele.« [...] A nagy reformátornak – teszi hozzá Erikson – kitűnő érzéke volt a pszichoszomatikus testnyelv felismerésére, arra, hogy beszélgesen a testével [...] Luther gyakran nyíltan mond ki olyan dolgokat, amelyek manapság (mint azt Freud felismerte) hermetikus tünetekben, rejtetten, szimbolikusan jutnak kifejezésre. Önanalízisének egy jelentős fordulata során Freud eljutott odáig, hogy felismerte az emberi test »másik végének« dinamikus jelentőségét, ahonnan a bomlástermékek és bűzös gázok távoznak, és amely látóterünkön kívül, a világnak mutatott arcunkkal ellentétesalon foglal helyet.” (Erikson 1991, 353.)

A „szegény Konrád” tehát egyik főszereplőjévé válik Freud és Ferenczi levelezésének. Konrád az az „énke”, aki a drámai pillanatokban kajánul közbeszól a test nyelvén, és figyelmezteti gazdáját: „én is itt vagyok”. „Szegény Konrád” rontja el Freud és Ferenczi közös vakációját Szicíliában; s ő az, aki Ferenczit pszichoszomatikusan megbetegíti az Elma affér idején. („Azokban a pillanatokban, amikor a pszichés rendszer csődöt mond, a szervezet kezd el gondolkodni” – írja

Ferenczi a *Klinikai naplóban* [1996, 37.] „Szegény Konrád” az, aki az öregedő Freudot, csakúgy, mint Ferenczit, figyelmezteti az élet végességére. „Szegény Konrád” mint hasonmás tehát ez esetben is „a továbbélés bizonyosságából a halál kísérteties, élő hírnökévé válik”. (Rank 1914, idézi Freud 1919/2001, 261.)

Felhasznált irodalom

- Erikson, Erik H. (1991). *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- Evans, Dylan (1996). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge.
- Faulkner, Joanne (2003). The body as text in the writings of Nietzsche and Freud. *Minerva. An Internet Journal of Philosophy*, 7. <http://www.ul.ie/~philos/vol7/body.html>
- Ferenczi Sándor (1996). *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Freud, Sigmund (1907). A téboly és az álmok W. Jensen „Gradivá”-jában. In: Uő. 2001, 11-102.
- Freud, Sigmund (1908). A költő és a fantáziaműködés. In: Erős Ferenc, Bókay Antal (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Filum, 1998, 59-64.
- Freud, Sigmund (1910). Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: Uő, 2001, 115-199.
- Freud, Sigmund ([1919] 2001): A kísérteties. In: Uő, 2001, 245-281.
- Freud, Sigmund (1923). Josef Popper-Lynkeus und die Theorie des Traumes. In: Uő: *Gesammelte Werke*, Bd. 13, S. 357-359.
- Freud, Sigmund ([1900] 1985). *Álomfejtés*. Budapest: Helikon.
- Freud, Sigmund (2001). *Művészeti írások*. Budapest: Filum.
- Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor (2000–2005). *Levelezés. 1908–1933*. Szerk. Ernst Falzeder, Eva Brabant, Patrizia Giampieri-Deutsch, Haynal André tudományos irányításával. A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Budapest: Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó.
- Freud, Sigmund – Carl Gustav Jung (1987). *Briefwechsel*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Groddeck, Georg (1905). Ein deutscher Gedicht in grossen Stil. *Der Osten*, 31: 186-192.
- Jones, Ernest (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa.
- Jung, Carl Gustav (1930). *Psychologische Typen* (1921). Zürich: Rascher.
- Lacan, Jacques (1993). A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója. *Thalassa*, 4(2): 5-11.

Laplanche, Jean – Jean-Bertrand Pontalis (1994). *A pszichoanalízis szótára*. Budapest: Akadémiai.

Le Rider, Jacques (1993). *Modernity and Crises of Identity. Culture and Society in Fin-de-Siècle Vienna*. Cambridge: Polity Press.

Nemes Livia (1998). A halálvágy kreatív átdolgozása Szerb Antal esszéiben és regényeiben. In: Uő: *Alkotó és alkotás*. Budapest: Animula, 108-124.

Plank, Emma N. (1953). Memories of early childhood in autobiographies. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 8: 381-393.

Poszler György (1973). *Szerb Antal*. Budapest: Akadémiai.

Radnóti Sándor (2004). *Műhelymunka*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

Rank, Otto (1914). Der Doppelgänger. *Imago*, 3: 97-164. (*The Double*. New York: Meridian Books, 1979.)

Rank, Otto (1924). *Die Don Juan-Gestalt*. Wien, Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

Sachs, Hanns (1913). Carl Spitteler. *Imago*, 2(1): 73-77.

Sachs, Hanns (1924). Carl Spitteler. *Imago*, 10: 443-447.

Sachs, Hanns (1935). Spitteler's Erdenfahrt. Bemerkungen zu Robert Faesi, Spitteler's Weg und Werk. *Imago*, 21: 92.

Sachs, Hanns (1945). *Freud: Master and Friend*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Schneider, Monique (2003). Von Freud zu Ferenczi: Ein verschobener Anfang. *Integrative Therapie*, 3-4: 320-340.

Spitteler, Carl ([1906] 1942). *Imago*. Ford. Hertelendy István. Előszó: Rónay György. Budapest: Révai.

Spitteler, Carl (1914). *Meine frühesten Erlebnisse*. Jena: Diderichs. Újabb kiadás: Zürich: Artemis & Winkler, 1986.

Szerb Antal (1936). *Hétköznapiak és csodák*. Budapest: Révai.

Szerb Antal ([1934] 1974). *A pendragon legenda*. 7. kiadás. Budapest: Magvető.

Szerb Antal ([1937] 1980). *Utas és holdvilág*. 5. kiadás. Budapest: Magvető.

Szerb Antal ([1941] 1980). *A világirodalom története*. 6. kiadás. Budapest: Magvető.